PSIXOLOGIYA FANIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA SO‘Z-MANTIQ TAFAKKURI RIVOJLANISHI MUAMMOSINING O‘RGANILISHI

Azamova Xumora Ilyosjonovna
Farg‘ona davlat universiteti psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
azamovaxumora@gmail.com

Annotatsiya:
Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda so‘z-mantiq tafakkurining rivojlanishi psixologiya fanida qanday o‘rganilganligi tahlil qilinadi. Tadqiqot muammosining dolzarbligi, so‘z-mantiq tafakkurining mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va maktabgacha ta'lim jarayonidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Xorijiy va mahalliy psixologlar – L.S.Vigotskiy, J. Piaje, A.V. Zaporojets, D.B. Elkonin va boshqalarning ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Maqolada so‘z-mantiq tafakkurini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar, o‘yin faoliyati va nutq rivojining roli yoritiladi. Amaliy psixologlar uchun metodologik tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar*: so‘z-mantiq tafakkuri, maktabgacha yosh, tafakkur rivojlanishi, kognitiv rivojlanish, o‘yin faoliyati, nutq, psixologik tadqiqot, Vigotskiy, Piaje, maktabgacha ta'lim.*

KIRISH

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkurning rivojlanishi bolalar psixologiyasining markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, so‘z-mantiq tafakkuri – ya’ni til vositasida amalga oshiriladigan mantiqiy fikrlash qobiliyati – bolaning keyingi maktab hayoti va umumiy intellektual rivojlanishi uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Shu boisdan ham ushbu muammoni chuqur ilmiy o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

So‘z-mantiq tafakkuri deganda tilning mantiqiy tuzilmalariga – tushunchalar, mulohazalar, xulosalar – tayangan holda amalga oshiriladigan fikrlash jarayoni tushuniladi. Maktabgacha yoshdagi bolada bu tafakkur turi endigina shakllana boshlaydi va uning to‘liq rivoji boshlang‘ich maktab yoshiga to‘g‘ri keladi. Biroq aynan maktabgacha davrda qo‘yilgan poydevor bolaning butun keyingi bilish faoliyatini belgilab beradi. Ushbu maqolada so‘z-mantiq tafakkuri rivojlanishi muammosi turli davr va maktab vakillari tomonidan qanday talqin qilinganligini qiyosiy tahlil qilish hamda uning maktabgacha ta'lim amaliyotiga bog‘liq jihatlarini ko‘rsatib berish maqsad qilib belgilangan.

Psixologiya fanida tafakkur turlarini tasnif qilishda ko‘plab mezonlar qo‘llaniladi. Klassik tasnifga ko‘ra, tafakkur ko‘rgazmali-amaliy, ko‘rgazmali-obrazli va so‘z-mantiqiy (verbal-logicheskiy) turlarga bo‘linadi. Ushbu uch tur bolaning ontogenezida ketma-ket rivojlanib boradi va har biri keyingisining asosini tashkil etadi. So‘z-mantiq tafakkuri o‘zining mohiyatiga ko‘ra abstrakt tafakkurning oliy shakli hisoblanadi. U aniq aqliy jarayonlarni – tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, abstraksiyalash va konkretlashtirish – o‘z ichiga oladi. L.S. Vigotskiy (1934) ta’kidlaganidek, tafakkur va nutq o‘rtasidagi munosabat dialektik xarakter kasb etadi: tafakkur nutqda moddiylaShadi, nutq esa tafakkurni shakllantirishda vosita bo‘lib xizmat qiladi. A.N. Leontiyev (1959)

faoliyat nazariyasi doirasida tafakkurni muammoli vaziyatni hal qilishga yo‘naltirilgan faoliyat sifatida ta'riflaydi. Uning nazariyasida so‘z-mantiq tafakkurining shakllanishi bolaning ijtimoiy tajriba va moddiy faoliyat orqali o‘zlashtiradigan tushunchalar tizimiga bog‘liq deb ko‘rsatiladi.

Tafakkur rivojlanishi sohasida eng katta hissa qo‘shgan olimlardan biri shveytsariyalik psixolog Jan Pijaje (Jean Piaget) hisoblanadi. Uning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, bola intellekti to‘rt asosiy bosqichdan o‘tadi: sensomotor (0–2 yosh), operatsiyadan oldingi (2–7 yosh), aniq operatsiyalar (7–11 yosh) va formal operatsiyalar (11 yosh va undan katta). Maktabgacha yosh bolasi operatsiyadan oldingi bosqichda turadi, bu davrda uning tafakkuri markazlashgan (egosentrik), qaytarilmas va sehrli fikrlash bilan tavsiflanadi. Pijajening bu konsepsiyasi katta ta'sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, keyinchalik bir qator tanqidiy baholar oldi. L.S. Vigotskiy (1934) Pijajening bolaning aqliy rivojlanishida ijtimoiy omillar rolini mensimasligini tanqid qildi. Vigotskiy yaqin rivojlanish zonasi (YRZ) tushunchasini kiritib, bola mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalik yordami bilan erishishi mumkin bo‘lgan vazifalar orqali tafakkurni rivojlantirish mumkinligini asosladi.

Amerikalik psixolog Jerrom Bruner (1966) esa bilim o‘zlashtirish jarayonini harakatli, ko‘rgazmali va ramziy (symbolic) ko‘rinishlarda ifodaladi. Uning nazariyasiga ko‘ra, maktabgacha yosh bolalar ko‘proq harakatli va ko‘rgazmali bosqichda bo‘lsa ham, ramziy – ya'ni so‘z va belgilar orqali fikrlash qobiliyati ham asta-sekin shakllanib boradi.

Rus va sobiq sovet psixologiyasida so‘z-mantiq tafakkuri rivojlanishi muammosi alohida e'tibor bilan o‘rganilgan. A.V.Zaporojets (1986) bolalar tafakkurining rivojlanishida hissiy-amaliy tajribaning ahamiyatini alohida ta'kidladi. Uning fikricha, ko‘rgazmali-obrazli tafakkur so‘z-mantiq tafakkurining shakllanishi uchun zaruriy zamin hisoblanadi va bu ikki tur o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud. D.B. Elkonin (1978) bolalar o‘yinini o‘rganish orqali so‘z-mantiq tafakkurining rivojlanishida rol o‘yinlarining beqiyos ahamiyatini ko‘rsatib berdi. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, syujetli-rol o‘yinida bola tushunchalar bilan ishlashni o‘rganadi, rollarni qabul qiladi va bu jarayon uning tafakkurining abstraktlashuvi uchun zamin yaratadi. N.N. Podgyakov (1985) maktabgacha yoshdagi bolalarning eksperimental-tadqiqotchilik faoliyatini o‘rganib, bolaning atrof-muhitni aktiv o‘rganishi jarayonida so‘z-mantiq tafakkuri elementlarining shakllanishini kuzatdi. Uning tadqiqotlari bolaning mustaqil faoliyatda tafakkurini rivojlantirishi uchun keng imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatdi. O‘zbek psixologiyasida ham ushbu muammo maxsus o‘rganilgan. M.G. Davletshin (1999) o‘zbek bolalarining psixik rivojlanishi xususiyatlarini o‘rganib, milliy ta'lim va tarbiya an'analarining bolaning kognitiv rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatishini asosladi. E.G. G‘oziyev (2002) esa psixologiya darsligida so‘z-mantiq tafakkurining rivojlanishini o‘zbek ta'lim kontekstida batafsil yoritdi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolada so‘z-mantiq tafakkurining rivojlanishi ko‘p omillarga bog‘liq. Bu omillarni biologik va ijtimoiy-muhit omillariga bo‘lish mumkin.

Biologik omillar: Miyaning peshona bo‘lagi (frontal lobe) va prefrontal korteksning yetilishi bevosita tafakkur qobiliyatlarining rivojlanishini ta'minlaydi. Neyrobiologlarga

ko‘ra, 5–7 yoshda bu hudud faoliyati keskin ortadi va bu so‘z-mantiq tafakkurining shakllanishiga zamin yaratadi.

Nutq rivojlanishi: L.S.Vigotskiyning fikricha, ichki nutqning shakllanishi so‘z-mantiq tafakkurining asosiy mexanizmi hisoblanadi. Bola nutqi avval tashqi (buyuk ovoz bilan o‘z-o‘ziga gapirish – egotsentrik nutq) shaklda bo‘lib, keyinchalik ichkiga aylanadi va bu tafakkurning rivojlanishiga olib keladi.

O‘yin faoliyati: Elkonin va Vigotskiy ta'kidlaganidek, o‘yin maktabgacha yosh bolasining yetakchi faoliyati hisoblanadi. O‘yinda bola tushunchalarni o‘zlashtiradi, qoidalarni bajaradi va mantiqiy munosabatlarni o‘rganadi.

Kattalar bilan muloqot: Yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga asosan, kattalarning bolaga maqsadli rahbarligi va birgalikdagi faoliyat uning tafakkurini tezroq rivojlantiradi.

Ta'lim muhiti: Maktabgacha ta'lim muassasasida bolaga taqdim etiladigan o‘quv-o‘yin materiallarining boyligi, pedagog-psixologning malakasi va oiladagi intellektual muhit ham tafakkur rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko‘rsatadi.

Amaliyotda so‘z-mantiq tafakkurini rivojlantirish uchun didaktik o‘yinlar, muammoli vaziyatlar, ertak va hikoyalar, sababiy bog‘lanishlarni tahlil qilish kabi usullardan foydalaniladi. Zamonaviy tadqiqotchilar (Veraksa, 2014; Smirnova, 2018) yosh bolalar bilan ishlashda ularning o‘z-o‘zidan faol fikr yuritishini rag‘batlantirishga asoslangan konstruktivistik yondashuvni afzal ko‘radi. So‘z-mantiq tafakkurini rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri – klassifikatsiya va seriatsiya mashqlaridir. Bolaga turli predmetlarni belgilariga ko‘ra guruhlash, tartib bo‘yicha joylashtirish topshiriqlari berilganda, u tushunchalarning ierarxik tizimini o‘zlashtiradi. Bu esa keyinchalik maktabda matematik va lingvistik tushunchalarni o‘rganishni osonlashtiradi. Psixolog va pedagog hamkorligida tuzilgan kompleks dasturlar eng samarali natijalarni beradi. Bolaning nutq rivojlanishini ta'minlovchi logoped bilan birgalikda ishlash ham so‘z-mantiq tafakkuri rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi, chunki nutq va tafakkur bir-birini shartlovchi jarayonlardir.

Hozirgi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarda so‘z-mantiq tafakkuri rivojlanishining bir qator muammolari faol tadqiq qilinmoqda. Neyropedagogika va kognitiv neyrologiyaning rivojlanishi bilan birga, tadqiqotchilar tafakkurning neyral asoslarini chuqurroq o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Zamonaviy tadqiqotlarda ekranlar (smartfon, planshet) va raqamli texnologiyalarning maktabgacha yosh bolalar tafakkuriga ta'siri alohida o‘rganilmoqda. Ba'zi tadqiqotlar (Christakis, 2011; Lillard, 2015) raqamli qurilmalarning haddan tashqari ishlatilishi bolaning ijodiy va mantiqiy tafakkuri rivojlanishini sekinlashtirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ikki tilli (bilingval) muhitda o‘sayotgan bolalarda so‘z-mantiq tafakkurining o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlari ham alohida tadqiq qilinmoqda. Bir qator tadqiqotlar (Bialystok, 2009) ikki tillilik ijroiy funksiyalar va tafakkur moslashuvchanligi rivojlanishini tezlashtirishini ko‘rsatadi. So‘z-mantiq tafakkuri maktabgacha yoshdagi bolaning intellektual rivojlanishining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u nutq, o‘yin faoliyati, ijtimoiy muloqot va ta'lim muhitining o‘zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Turli psixologik maktablar vakillari – Vigotskiy, Piaje, Elkonin, Zaporojets, Podgyakov – bu jarayonning turli jihatlarini tadqiq qilib, uning murakkab, ko‘p qirrali tabiatini ko‘rsatib bergan.